

De twee volgende bijdragen gaan nader in op twee belangrijke naoorlogse communautaire gebeurtenissen die de positie van de fondsen en de partijen goeddeels hebben beïnvloed. Benny Martin onderzocht het Centrum-Harmel: wat was dit Centrum; met welk doel werd het opgericht; hoe functioneerde het en wat was de invloed ervan op 'Hertoginnedal'? Het Centrum bood een rustig kader waar de communautaire problematiek kon worden besproken. Het stelde onder meer voor het hoofdstedelijk gewest definitief af te bakenen en de provincie Brabant te splitsen. Het kante zich tegen de invoering van taalfaciliteiten, waarin 'Hertoginnedal' wel voorzag. Machteld de Metsenaere analyseert de radicalisatie die ontstond rond de talentelling van 1947. Het feit dat de resultaten in 1954 toch werden gepubliceerd, tegelijk met het indienen van een wetsontwerp waarin met de Franstalige eisen wel en met de Vlaamse eisen geen rekening werd gehouden, schrijft de auteur toe aan de aanhoudende Waalse druk, maar anderzijds en evenzeer aan de breuk in het Vlaamse front.

De tien overige bijdragen staan veel dichterbij 'Hertoginnedal' zelf. Ze schetsen niet alleen de positie van de drie grote Vlaamse cultuurfondsen (Davidsfonds, Willemsfonds en Vermeylenfonds), maar ook die van de katholieke, liberale, socialistische en nationalistische partijen aan de beide zijden van de taalgrens. Hoe verschillend deze bijdragen ook zijn, ze hebben een aantal gemeenschappelijke kenmerken. In al deze bijdragen worden niet alleen de actoren voorgesteld; er wordt ook aandacht besteed aan de gebeurtenissen die hen tot hun positie hebben gebracht. Op het strikt communautaire vlak waren dat de reeds besproken talentelling en de invloed van het Centrum-Harmel; op meer algemeen politiek vlak waren dat vooral de repressie, de koningskwestie en de schoolstrijd. Merkwaardig is vooral het bestaan van diverse groepen, stromingen en dissidenten binnen de grote 'families'. Hun komen en gaan en het al dan niet lukken van de (soms) nagestreefde samenwerking over de traditionele grenzen heen, bepaalde in hoge mate het compromis-karakter van 'Hertoginnedal'.

Dat het Centrum voorinterdisciplinair onderzoek naar de Brusselse taaltoestanden erin slaagde een dergelijk logisch opgebouwd geheel te brengen — eerst op het congres en nu in boekvorm met niet minder dan veertien auteurs — is het zeer positieve resultaat van een goed doordachte lange termijnpolitiek in verband met de planning van het wetenschappelijk onderzoek, ook op het niveau van licentiaatsverhandelingen en seminariewerken.

L. François

Clusterbespreking over de tweede wereldoorlog

M. J. van den Berge, e. a., *Om nooit te vergeten. Rijswijk in de tweede wereldoorlog* (Rijswijkse historische reeks VI-VII; (Rijswijk: Gemeente Rijswijk, uitgave in samenwerking met de historische vereniging Rijswijk, 1991, 180 blz., f24,95, ISBN 90 72520 06 8); P. Geerts, *Dagboek. Naweeën van de oorlog in de A-B-C dorpen* (Baarle-Nassau: De Jong, 1991, 180 blz., f45,-, Bf900,-, ISBN 90 73705 02 9); A. Hacquebord, *Port Natal vice versa. Ervaringen van een gevangene uit de laatste oorlogswinter 1944/45 met fragmenten over het verzet rondom Dokkum* (Dokkum: Montagne, 1992, 184 blz., f29,50, ISBN 90 5180083 0); J. N. Houterman, met medewerking van J. M. de Jonge, *'Deutschland' verovert Zeeland. De Duitse inval in Zeeland, mei 1940* (Middelburg: J.N. Houterman, 1991, 94 blz., f29,95, ISBN 90 73921 01 5); *Icodo Info*, VIII, i; H. J. Luining, *Veroordeeld tot graver. Graven voor de O. T. in Noord-Nederland 1940-1945* (Bedum: Profiel, 1991, 128 blz., f25,-, ISBN 90 5294 024 X); M. W. Schakel, *Van bon tot bom. Herinneringen 1939-1945* (Kampen: Kok, 1990, 182 blz., f28,90, ISBN 90 242 49147 7); R. Sprooten, *Bericht aan Hare Majesteit. Een geschiedenis* (Simpel veld:

Uitgeverij Cœnen, 1991, 149 blz., ISBN 90 71874 06 0); C. van Tricht, *Onderduikers en knokploegen. Het verzet van de Landelijke organisatie voor hulp aan onderduikers en de Landelijke knokploegen* (Amsterdam: De Bataafsche leeuw, 1991, 178 blz., f29,90, Bf595,-, ISBN 90 6707 260 5); E. Verhey, *Om het joodse kind* (Amsterdam: Nijgh & Van Ditmar, 1991, 279 blz., f39,90, ISBN 90 388 8051 0); G. van Vooren, *West-Zeeuws-Vlaanderen 1940. Episoden uit een emotionele tijd* (Hulst: Van Geyt, 1991, 96 blz., f57,50, ISBN 90 5327 009 4); A. A. de Vries, *Mazzel. Hoe een joodse jongen de oorlog doorkwam* (Amsterdam: SUA, 1991, 139 blz., f27,50, Bf550,-, ISBN 90 6222 206 4); C. Weltevrede, 'De opkomst van het fascisme en nationaal-socialisme in Dordrecht 1932-1935', *Kwartaal & Tekenen*, Extra, XIII (1990).

Waarom zijn individuele en regionale geschiedschrijvingen over de tweede wereldoorlog ook voor de meest geïnteresseerde historicus vaak zo moeilijk te verteren? Daar zijn een aantal redenen voor. Ten eerste is de markt nog zo weinig verzadigd, dat uitgevers een strenge redactie van de ingeleverde manuscripten kennelijk niet nodig achten. Het boek van Schakel, dat diens belevenissen van mobilisatie tot bevrijding bestrijkt, is een droevig voorbeeld van onbeholpen Nederlands en overbodige mededelingen. Voor veel auteurs van individuele oorlogsbelevissen is de tweede wereldoorlog de periode in hun leven geweest waarin zij zich met het wereldgebeuren verbonden voelden. Zo schrijft Schakel over zijn mobilisatietijd: 'De volgende dag vloog Chamberlain voor de tweede maal naar Hitler... en arriveerde in Ulvenhout ons portie van de lichten 1932 en 1934' (17). En even verderop, na vermelding van de overeenkomst van München: 'Grote opluchting in Parijs, Londen, Den Haag en Ulvenhout' (22). Wat sommige auteurs moeilijk kunnen begrijpen is, dat in Ulvenhout (of welke andere plaats in Nederland) men zich wel sterk met het wereldgebeuren verbonden kon voelen, maar dat de oorlogsgeschiedenis daar niet beslissend beïnvloed werd. Zo vermeldt Schakel toetjes, kopjes koffie en toiletbezoek, kennelijk vanuit de gedachte, dat in oorlogstijd elke wind telt. Ook in de vormgeving blijkt een dergelijke spanning. Prietpraat en bombastisch taalgebruik vindt men naast elkaar. Een ander probleem bij de beschrijving van individuele oorlogsgeschiedenissen wordt veroorzaakt door een wezenstrek van het fenomeen oorlog. Oorlog brengt chaos, commotie en bovenal mobiliteit. Vrijwel alle individuele geschiedschrijvingen over Nederland in de tweede wereldoorlog geven een beeld van die voortdurende beweging: mobilisatie; telkens veranderende inkwartieringen; halsoverkop terugtrekkende troepen; soldaten die hun eenheid kwijt zijn en weer terugvinden; talloze verhuizingen van onderduikadres naar onderduikadres; transporten van joden, dwangarbeiders en andere slachtoffers van het nazi-regime; ontvluchtelingen; hongertochten; evacuaties, etc. Bij het lezen van menige oorlogsbeschrijving begint het de lezer door alle vermelde lokatiewisselingen spoedig te duizelen. Sommige auteurs zijn zich bewust van de verwarring die zij dreigen te veroorzaken en zoeken naar een oplossing. Zo kiest De Vries vooreen bij tijd en wijle kolderieke beschrijving in de trant van Leonard Huizinga voor zijn trektocht langs onderduikadressen. Ook de titel *Mazzel* werkt relativerend ten aanzien van een verleden, dat ook voor de auteur vele decennia een zware last is geweest.

Sprooten heeft de chaos van de oorlog op een andere manier bezworen. Bij haar vinden we geen *slapstick-achtige* film, maar een hologram. Kern van haar boek is 'de klap van Wittem'. Het is die ene gebeurtenis uit een dorp in oorlogstijd die door zijn traumatische effect boven alle andere belevenissen van de dorpsbewoners uitsteekt en exemplarisch is voor soortgelijke gebeurtenissen in vele andere Nederlandse dorpen en stadjes. 'De klap van Wittem' betreft de arrestatie van kapelaan Houben, de in hoog aanzien staande centrale figuur in de Landelijke organisatie voor hulp aan onderduikers (LO) in Gulpen. Door telkens nieuwe getuigen over die arrestatie aan het woord te laten, wordt het tijdsbeeld als het ware stil gezet en vanuit bijna alle denkbare

perspectieven bekeken. Tenslotte volgt zij het spoor van Houben tot aan zijn fatale einde. Helaas wordt het slot van het boek ontsierd door een zich steeds sterker opdringend oordeel van de auteur, waarin zelfs concentratiekampen in de tweede wereldoorlog en de huidige bio-industrie met elkaar in verband worden gebracht. In de plaatselijke en regionale geschiedschrijvingen treft men niet zelden een soort intimiteit, die de boeken voor buitenstaanders vrijwel onleesbaar maakt. Zij zijn bestemd voor de clientèle van de lokale boekhandel. Zelfs het in zijn genre betere boek over Rijswijk in oorlogstijd, waarin enkele pogingen worden gedaan een verbinding tussen gebeurtenissen op het nationale en het dorpsniveau tot stand te brengen, ontkomt niet aan dit particularisme. Bij het lezen van frasen als 'de toen net twintig jaar geworden Jaap Nieuwmans uit de Willem Marisstraat' (81) en 'de kapsalon van Zonneveld in de Willemstraat' (82) voelt de niet in Rijswijk woonachtige lezer zich bijna een voyeur. In de rijk geïllustreerde uitgave door Houterman van gevechtsverslagen van de *SS Standarte 'Deutschland'*, die in mei 1940 Zuid-Beveland en Walcheren veroverde, kan men een foto-onderschrift lezen als 'Enige tientallen meters verder staat Pieternella (Piete) Daane-Butler ... Op de achtergrond Jan van Liere'. Namen die alleen enkele plaatselijke bejaarden en de directe familie nog iets zullen zeggen. Toch is niet alleen het nabijheidselement verantwoordelijk voor deze overmaat aan nauwkeurigheid bij de aanduiding van personen. Zo lezen we bijvoorbeeld in Van Voorens beschrijving over de gebeurtenissen in de meidagen van '40 in West-Zeeuws-Vlaanderen over een gesneuvelde Belgische militair: 'Het was de beenhouwer Cornelis Norbertus Franciscus Willemsen uit Merksem bij Antwerpen van het 3de Regiment Lanciers, die juist twee dagen tevoren 23 jaar was geworden'. (57) In datzelfde boek lezen we dat te Cadzand de stoffelijke overschotten van twee Franse matrozen aanspoelden: 'de een gekleed in een bruine broek, blauw overhemd en blauw zwemvest, de ander in een blauwe marinebroek.' (81) Opnieuw lijkt elke wind te tellen. Kennelijk bestaat de indruk, dat men het oorlogsverleden pas onder de knie krijgt, als het tot in de kleinste details wordt beschreven. Een dergelijke geschiedschrijving belemmert natuurlijk analyse. Regionale geschiedschrijvingen over de bezettingstijd dragen dan ook zelden zelf de elementen aan die generalisaties boven het lokale niveau mogelijk maken. Hun bovenlokale belang ontlene zij meestal aan gebeurtenissen en personen die uit zichzelf een grotere importantie hadden. In het geval van Rijswijk zijn dat bijvoorbeeld de aanwezigheid van het vliegveld Ypenburg, de vooraanstaande verzetsman Jan Thijsen en de beruchte collaborateur Tinus Osendarp. In het boek van Van Vooren zijn dat vooral de lotgevallen van de joodse vluchtelingen die vóór de Duitse bezetting in Sluis waren ondergebracht en de spanningen tussen de Nederlandse bevolking en de Belgische en Franse militairen die in mei 1940 in Zeeuws-Vlaanderen opereerden. Een bijzondere vorm van lokale geschiedschrijving is het onderzoek naar de lokale aanhang van de NSB vóór de oorlog. Sinds de dissertaties van Kooy over Winterswijk en van Vellenga over Zuid-Limburg is dat een geliefd onderwerp voor doctoraal werkcolleges en -scripties geworden. Dankzij het gemeentearchief Dordrecht is aan de gepubliceerde produkten van doctorale inspanning nu een studie van Weltevrede over Dordrecht tussen 1932 en 1935 toegevoegd. Helaas heeft de auteur ervoor gekozen om de voor zijn onderwerp relevante gebeurtenissen (NSB-bijeenkomsten, protesten daartegen etc), de analyse van leden en kiezers van de NSB en de houding van de geschreven pers in Dordt tegenover de beweging van Mussert in los van elkaar staande delen te beschrijven. De conclusie van de auteur is, dat de NSB in Dordrecht relatief weinig aanhang kreeg, voornamelijk als gevolg van de actieve werkloosheidsbestrijding van het gemeentebestuur en het ontbreken van partijen die voorafgaand aan de NSB het zuilenpatroon hadden doorbroken. De uitspraken waartoe studenten in dit soort werkstukken worden verleid zou overigens aan waarde winnen, wanneer andere partijen in die periode eens onder dezelfde loep zouden worden genomen. Dan zouden

oordelen over de NSB met betrekking tot de leeftijdsopbouw en de verdeling naar sexe van de leden, de verhouding tussen de sociale achtergrond van leiders en leden, roulades in het ledenbestand en dergelijke eens in perspectief kunnen worden geplaatst.

Een soortgelijk gevoel van voyeurisme als bij lokale geschiedschrijvingen komt op bij het lezen van het boek van Hacquebord over diens ervaringen als graver voor de *Organisation Todt* (OT) in het strafkamp Port Natal. Een groot deel ervan is geschreven in de vorm van een gesprek met zijn ouders en zijn broer, waarbij het dialect niet ontbreekt. Behalve over Port Natal, dat, zoals de auteur niet verzuimt te vermelden, later vooral bekendheid kreeg als het kamp waar CDA-politicus Willem Aantjes bewaker was, verhaalt het boek over het verzet rond Dokkum, dat voorafgaand aan de bevrijding overging tot gewapende strijd tegen de bezetter, een tamelijk unieke situatie in Nederland. Een andere OT-werker, Luining, heeft gepoogd zijn belevenissen in een algemeen kader te plaatsen. Mededelingen en egodocumenten van voormalige medespiters uit Noordoost-Nederland liggen aan het boek ten grondslag. Naast de arbeidsomstandigheden komen het simuleren en de ontvluchtelingen uitgebreid aan bod. Het geheel is verrijkt met gedichten en tekeningen.

Een stap verder in de poging het raamwerk te bieden, waarin de eigen ervaringen van weleer zich hebben afgespeeld, gaat het boek van Van Tricht over de LO en de Landelijke knokploegen (LKP). In verschillende opzichten is de auteur erin geslaagd de mythe van het nationaal beleefde en met een stralenkrans omgeven verzet te overwinnen. Zo geeft hij zich er rekenschap van, dat te laat en te weinig onderduikhulp is geboden aan joden; dat er fouten zijn gemaakt bij liquidaties door het verzet; en dat de verschillende sectoren van de Nederlandse samenleving niet in gelijke mate bij het verzetswerk betrokken waren. Toch is zijn boek niet de opvolger van het gedenkboek *Het Grote Gebod* over het werk van de LO en de LKP geworden dat historici zich zouden wensen. Het eerste deel van het boek biedt onder hoofdstuktitels als 'De vervalsingen', 'Het kraakwerk' en 'De droppings' vooral beschrijvingen van diverse verzetsdaden, waarbije accent ligt op de praktische aspecten van het illegale werk. Naarmate het boek vordert volgen steeds meer uitgebreide exposés over zaken die buiten de belevingswereld van de auteur liggen: D-Day, de opstand van Warschau, etc. Zelfs het naoorlogse antisemitisme in de Sovjet-Unie en de Israelische inval in de Libanon komen aan bod. Door een al dan niet bewuste poging de tekortschietende houding van de Nederlandse bevolking tegenover de joden tijdens de tweede wereldoorlog te compenseren onttaardt het tweede deel van het boek in een pamflet tegen antisemitisme. Net als Sprouten slaagt Van Tricht er niet in de verstaanslag van de tweede wereldoorlog naar het heden te maken. Althans, de verbanden die zij tussen beide tijdperken leggen komen op de lezer als emotioneel, dus irrationeel over. Van Vooren maakt zich tot expliciete vertolker van de aan menige vergelijkbare geschiedschrijving ten grondslag liggende doelstelling, namelijk een bloemlezing te bieden van 'ware gebeurtenissen, waarbij hetgeen de mensen hebben meegemaakt centraal staat' en tegelijkertijd 'de jongere generaties die de oorlogstijd niet hebben meegemaakt op de hoogte te brengen van hetgeen er toen is gebeurd'. In die gecombineerde doelstelling is hij — en niet alleen hij — niet geslaagd. Moet er dan geconcludeerd worden, dat het een halve eeuw na dato onmogelijk is geworden geschiedschrijvingen gebaseerd op individuele oorlogservaringen te presenteren die buiten een beperkte kring van direct geïnteresseerden belangstelling kunnen wekken? Nee.

Als positief voorbeeld kunnen twee boeken dienen. Het eerste is het dagboek van Geerts. Het is een vervolg op het reeds eerder uitgegeven oorlogsdagboek van deze boerenzoon uit Ulicoten, een plaatsje van duizend inwoners uit de Belgisch-Nederlandse grensstreek nabij de beide Baarles. Het thans gepubliceerde deel van zijn dagboek betreft de periode vanaf de bevrijding van zijn dorp in oktober 1944 tot de zomer van 1945 (met een korte epiloo). In al zijn directheid

roept het egodocument vragen op over onder meer de mate waarin de bezetting tot versterking van het nationaal bewustzijn heeft geleid, de bevrijdingsvreugde, de wederopbouw en de naoorlogse financiële moraal. Het moet de historicus gaan jeuken om de singuliere uitspraken in dit dagboek op hun mogelijkheden tot generalisatie te toetsen. En tegelijk biedt het dagboek door zijn eenvoudige maar onderhoudende beschrijvingen voor een groter publiek een boeiend tijdsbeeld van een Brabants dorp kort na de bevrijding. Doordat het plaatsje onder de aanvliegroute van V-wapens naar Antwerpen lag en velen in Ulicoten en omgeving na de bevrijding nog het slachtoffer van landmijnen werden, was het eerste halfjaar na de bevrijding zeker nog geen feesttijd. Ook de vele, vaak kostelijke schetsen van het katholieke leven bieden aanknopingspunten voor een mentaliteitsgeschiedschrijving. Het tweede boek dat aantoonde dat individuele oorlogsgeschiedenissen — hier in geaccumuleerde vorm — ook nu nog zeggingskracht kunnen hebben is het boek van Verhey over het lot van de enkele duizenden joodse kinderen in Nederland die de onderduik hadden overleefd. In veel gevallen waren zij verweesd en ontstond de vraag door wie zij na de oorlog moesten worden opgevoed: door hun onderduikouders, door joodse familie of in (joodse) tehuizen. Het antwoord daarop werd voornamelijk bepaald door de religieuze uitgangspunten van de betrokken joodse, protestants-christelijke en katholieke organisaties. Pedagogische en psychologische overwegingen speelden geen of een ondergeschikte rol. De vele vraagstukken die tijdens het conflict om de kinderen aan de orde kwamen, zijn complexer dan hier kan worden weergegeven. Juist in de gave om die complexiteit in beeld te brengen schuilt de kracht van het boek. De lezer wordt geconfronteerd met een vraagstuk dat door het algemeen menselijke karakter ervan om een oplossing smeekt. Maar telkens wanneer de lezer meent zo'n oplossing gevonden te hebben, toont de schrijfter een nieuw probleem, een andere zijde van het vraagstuk die nog niet eerder werd belicht, zodat de lezer telkens weer van zijn stuk wordt gebracht. Ook Jolande Withuis brengt in een artikel in het kwartaalblad voor hulpverlening bij de problematiek van oorlogsgetroffenen *Icodo Info* haar lezers terecht aan het wankelen, doordat zij in een recensie-artikel onder de titel 'De gevoelige erfenis van de jaren '40-'45' het begrip 'tweede generatie' problematiseert. Zij bekritiseert het op één noemer brengen van dergelijke 'lotgenoten' vanuit een wetenschappelijk oogpunt. Zo'n handelwijze acht zij begrijpelijk met het oog op de subsidiekraan, maar de ervaringen van verschillende groepen oorlogsgetroffenen zijn te specifiek voor een dergelijke ontzuiling van de problemen van een tweede generatie. In hetzelfde nummer van het kwartaalblad maakt A. J. van der Leeuw onderscheid naar de uiteenlopende concentratiekampervaringen van overlevenden waarmee hulpverleners van het *Icodo* geconfronteerd kunnen worden. Het beeld van de gedeelde ervaringen versplintert in zijn bijdrage nog verder.

Als er voor de toekomst een methode aangewezen moet worden, waardoor individuele en regionale geschiedschrijving zowel voor een groter publiek als voor de historicus interessant gepresenteerd kan worden, dan is dat door een problematiserende benadering, die uitgaat van algemeen menselijke vraagstukken zoals: welke actiemiddelen staan een bevolking in bezettingstijd ter beschikking; welke obstakels zijn er voor daadwerkelijke hulp aan bedreigde landgenoten; welke mogelijkheden staan mensen ter beschikking om de ernst van het lot van anderen in hun directe omgeving te ontkennen; hoe gaan zij om met schuldgevoelens ten aanzien van degenen die zij in de steek hebben gelaten, etc. Wanneer auteurs erin slagen die algemene vragen expliciet te verbinden met de bijzondere situatie van de tweede wereldoorlog, kunnen daarover nog vele boeiende boeken worden geschreven. En de uitkomst zal onvermijdelijk leiden niet tot een gedeeld, maar tot een verdeeld verleden: een geschiedschrijving die onderscheid zal maken in de ervaringen en belevenissen van verschillende maatschappelijke groepen.

De dienstplicht op de markt gebracht. Het fenomeen dienstvervangings in de negentiende eeuw

E. W. R. VAN ROON

I Inleiding

Gedurende bijna de gehele negentiende eeuw, vanaf de introductie van de dienstplicht in de Napoleontische tijd tot de aanname van de militiewet van de minister van oorlog K. Eland in 1898, bestond in Nederland het remplaçantenstelsel. Dit stelsel bood de Nederlandse burger die was 'ingeloot', of te wel een dienstplichtig nummer had getrokken, de mogelijkheid een ander in zijn plaats aan te stellen. Dit kon een plaatsvervanger (iemand die niet aan de loting deelnam, nam vrijwillig de plaats in van een ingelotene) of een nummervwisselaar (een uitgelotene nam de plaats in van een ingelotene) zijn. Deze ruil van dienst was niet kosteloos. De geremplaceerde diende, variërend naar vraag en aanbod, een bedrag tussen de f600 en f800 te betalen, voor de in zijn plaats waargenomen diensten¹. Ondanks de hoge prijs bestond er een niet aflatende belangstelling voor het remplaçantenstelsel. Jaarlijks ruilde ongeveer 20% van de militieplichtigen zijn plaats met een ander. De Nederlandse burger bleek veel geld over te hebben om zijn diensttijd, die wettelijk was bepaald op vijfjaar, met een eerste oefening in de kazerne van maximaal eenjaar, dooreen änderte laten vervullen.

Plaatsvervangings en nummervwisseling was in de regel geen onderonsje tussen de ingelotene en degene die bereid was zijn plaats in te nemen. Inherent aan het dienstvervangingsstelsel, zoals dat in Nederland bestond, was een derde partij van zaakwaarnemers, makelaars, commissionairs en militiemaatschappijen, die tegen betaling zorgdroeg voor de bemiddeling tussen de remplaçanten geremplaceerde. Van de f600 tot f800 die voor hem werd gevraagd, ontving de plaatsvervanger uiteindelijk circa f400². Minstens eenderde deel van het door de geremplaceerde betaalde bedrag bleef dus aan de strijkstok hangen van de maatschappijen en personen die zich met bemiddeling en toelevering van remplaçanten bezighielden. Vanwege het winstbejag van de bemiddelaars en de hoge prijs van de remplaçant leek het remplaçantenstelsel een rijkeluisprivilege, dat niet paste in de geest van een aan het eind van de negentiende eeuw groeiend sociaal besef.

¹ In de jaren vijftig en zestig schommelde het te betalen bedrag tussen de f500 en f600 zie: A. Kruseman, *Over nationale militie en remplacement* (Amsterdam, 1853) 94; *Reglement der Verzekerings-Maatschappij voor de Nationale Militie onder de zinspreuk: De Eendragt* (Den Haag, 1863) art. 29 tot en met 32; *Handelingen Tweede Kamer*, 1890-1891, 1075; Voor een bedrag van f700 of soms wel f800, zie: *De Maasbode*, 29 maart 1889, hoofdartikel 'Verdediging des vaderlands', II; *Handelingen Tweede Kamer*, 1897-1898, 837.

² Gemeentearchief 's-Gravenhage, nr. 373, 42.37 archief notaris W. J. de Bas en 36.6 archief notaris F. Meijer, zie aldaar notariële akten voor plaatsvervangers en nummervwisselaars. Overigens diende voor een nummervwisselaar minder geld te worden betaald. In de jaren tachtig bijvoorbeeld ongeveer f400. Nummervwisseling was minder duur en kwam in de regel minder voor omdat de vervanging door een nummervwisselaar geen vrijstelling betekende voor de opvolgende broer van de loteling. Dit laatste was wel het geval bij plaatsvervangings.